

KULTURÁLIS TŐKE ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS*

Bevezetés

Ahogy a cím ígéri, ebben az írásban valóban a kulturális tőkéről, és valóban a társadalmi mobilitásról lesz szó, leginkább pedig e kettőről egyszerre. Ok-okozati összefüggést keresve közöttük, azt vizsgálom, hogy *milyen szerepet játszik a kulturális tőke a társadalmi mobilitás esélyeinek alakításában*. Feltételezésem szerint, ha az egyén több kulturális tőkét örököl, mint a vele a többi jellemzőket tekintve azonos pozícióból indulók, megnő a valószínűsége annak, hogy a szüleinél jobb társadalmi helyzetbe kerül. És megfordítva: a relatíve alacsony kulturális tőkét öröklők nagyobb valószínűséggel veszítik el a szüleik által megszerzett társadalmi pozíciót, mint társaik.

Tehát a *kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitást* elemzem statisztikai eszközökkel. A regressziós egyenletek magyarázó változója a kulturális tőke viszonylagos szintje, függő változója pedig az intergenerációs mobilitás mértéke. A vizsgálatot a minta különböző – életkor és nem szerint képzett – alcsoportjain is elvégeztem, hogy minél árnyaltabb képet kaphassunk – az eredmények tanúsága szerint valóban létező – mechanizmus működéséről. Ehhez e részelemzések számtalan adalékkal szolgálnak, de olyan problémákat is felvetnek, amelyek megoldására ez a dolgozat nem vállalkozik.

A kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás gondolatához kiindulópontul Pierre Bourdieu kulturális reprodukcióról kialakított elmélete, valamint az azt empirikusan vizsgálni igyekvő úgynevezett második generációs mobilitásvizsgálatok szolgáltak. A bourdieu-i gondolatoknak és az azzal szemben álló funkcionista modernizációs teóriának témánkkal kapcsolatos lényeges elemeit Blaskó (1998) foglalja össze. Az ott megjelent írás tartalmazza ezenkívül a hagyományos módszerekkel készült státuszmegszerzési modelljeimet is, amelyek a jelen tanulmányban közölteknek alapvető viszonyítási pontjaként szolgálnak. Az ott szereplő modelleket és az azok háttérében álló főbb elméleti feltevéseket a továbbiakban ismertetek tételezem, és itt csak röviden utalok rájuk, azokon a pontokon, ahol ez a leírtak megértése szempontjából elengedhetetlen.

A kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás elmélete

A társadalmi mobilitás második generációs kutatói státuszreprodukciós modelljeikben valójában csak mintegy közvetve vizsgálják az (intergenerációs) mobilitást, vagyis azt, amikor az egyének a szüleikétől eltérő pozíciót foglalnak el a társadalom hierarchikus egyenlőtlenségi rendszerében. Ezek a kutatások ugyanis a társa-

* A tanulmány az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében írt szakdolgozatom alapján készült. Köszönöm Róbert Péter segítségét.

dalmi reprodukció folyamatát elemzik, és – anélkül, hogy ezt mindig kimondanák – a reprodukció hiányát tekintik intergenerációs mobilitásnak. E szerint társadalmi mobilitás – a modellekben leggyakrabban megjelenő foglalkozás és iskolai végzettség dimenziójában egyaránt – létezik, hiszen az újratermelés messze nem tökéletes, s a szülők iskolai végzettségéből és/vagy foglalkozási pozíciójából viszonylag nagy hibaszázalékkal tudjuk csak előre jelezni az utódok iskolai végzettségét és/vagy foglalkozási státuszát.

Társadalmi mobilitás létezik, ám a második generációs útmodellek többsége semmiféle magyarázattal nem szolgál arra vonatkozóan, hogy milyen tényezők szerint választódnak ki azok, akik szüleikhez képest magasabb vagy éppen alacsonyabb társadalmi státusz megszerzésére lesznek képesek. Azt pedig, hogy a kulturális tőkének lehet-e – és milyen – szerepe ebben a kiválasztódásban, még a mobilitás motorjait is kutató, kibővített státuszmegszerző modellek készítői sem vizsgálják.¹ (A kulturális tőke státuszátörökítő szerepét vizsgáló kutatásokra példaként lásd Halsey et al. (1980), Ganzeboom (1986), De Graaf (1986), (1989), Mateju (1988; 1990), Simkus (1982), Róbert (1986; 1991), Kolosi (1987), Ganzeboom et al. (1990). A vizsgálatokban felhasznált útmodelles eljárás első szociológiai alkalmazása: Blau–Duncan (1967).)

A hipotézis – amelyre a kulturális tőke vezérelte mobilitás elmélete épül – a következő:

A kulturális tőke nemcsak a már megszerzett társadalmi pozíció megtartását – és így a teljes struktúra (korlátozott mértékű) újratermelését – segíti elő, hanem kihat az egyéni mobilitási esélyekre is. Ez utóbbit nem közvetlenül a kulturális tőkével való ellátottság abszolút szintje, hanem annak viszonylagos mértéke határozza meg. *Amennyiben az egyén több kulturális tőkét örököl, mint a vele a többi jellemzőt tekintve azonos pozícióból indulók, megnő a valószínűsége annak, hogy szüleinél jobb társadalmi helyzetbe kerül. És megfordítva: a relatíve alacsony kulturális tőkével ellátottak nagyobb valószínűséggel veszítik el a szüleik által megszerzett társadalmi pozíciót, mint társaik.* Szüleikhez képest pedig várhatóan nem fognak elmozdulni a társadalmi hierarchiában azok, akiknek kulturális tőkéje a szülői háttér többi tényezőjével összhangban van, a szülői státuszcsoporthoz jellemzővel megegyező mértékű.

A kulturális tőke státuszátörökítő szerepét megfogalmazó eredeti bourdieui gondolatmenet többé-kevésbé konzisztens társadalmi státuszokat feltételez: az ural-

¹ *Kulturális tőkének* – Pierre Bourdieu nyomán – a társadalom uralkodó csoportjainak körében elfogadott, sőt várt attitűdöket és magatartásformákat nevezem. Azokat az internalizált értékeket, amelyeket a megfelelő modorban, stílusban, a jó ízlésben, a nyelvhez való viszonyban, speciális készségekben, képességekben és jártasságokban nyilvánulnak meg. Ezek a kulturálisan magasra tartott értékek és viselkedésformák – Bourdieu szerint – a legitim, szentesített, vagyis (az ő jelzőinél elterjedtebb meghatározást használva) a „magas” kultúrával való bensőséges kapcsolat egyértelmű jelzései. (Lásd minderről Bourdieu (1978a: 237–310; 350–378; 379–401; 1986.) A kulturális tőke fogalmának operacionalizálását éppen ezért Bourdieu maga és követői is a (magas) kultúra fogyasztásának mérőszámaival kísérik meg, és én is ennek megfelelően járok el (Bourdieu 1973). Az iskolai végzettséget én nem a kulturális tőke részének, hanem annak következményének tekintem (részleteket és indoklást lásd Blaskó 1998).

kodó osztályok tagjai – akik maguk is iskolázottak – nagy mennyiségű gazdasági tőkéjük egy részét kulturális tőkére váltják át, és utódaikra bőséges kulturális tőkét örökítenek. És ugyanígy: a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer alsóbb régióiban a kevésbé iskolázottaknak – akik ráadásul átváltásra alkalmas gazdasági tőkével sincsenek kellően ellátva – a kulturális tőkéje is alacsony, és ennek megfelelően gyermekeik rossz kulturális háttérrel indulnak.

Bár igaz az, hogy az előnyök és hátrányok összekapcsolódása a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben jelentős, a társadalmi státuszt sokdimenziós jelenségként felfogó szemléletnek egyik központi mondanivalója éppen az, hogy a dimenziók összhangja korántsem tökéletes: az egyik ismerv szerint elfoglalt kedvező pozíció nem feltétlenül hoz magával előnyöket az egyenlőtlenségi rendszert meghatározó többi tényező szerint is. És megfordítva: az egyik dimenzióban elfoglalt hátrányos helyzet más dimenziókban kevésbé hátrányos vagy szélsőséges esetben akár előnyös helyzettel is párosulhat. A rétegződéskutatások szakirodalma az olyan helyzeteket, amelyekben ezeknek az eltéréseknek a mértéke egy bizonyos szintet meghalad, *inkonzisztens* társadalmi státusznak nevezi.

A kulturális tőke szempontjából a státuszinkonzisztencia megjelenhet úgy, hogy a magasan iskolázott és/vagy a foglalkozási hierarchia felső régióiban elhelyezkedő és/vagy igen jó anyagi helyzetben lévő szülők gyermekeikre viszonylag alacsony szintű kulturális tőkét örökítenek – vagyis csak kevésbé veszik ki részüket a művelődés, a kulturális tevékenységek különféle formáiból, illetve gyerekeik számára is csak kevés ilyen lehetőséget biztosítanak. Vagy éppen ellenkezőleg, az inkonzisztencia jelentkezik úgy is, hogy az iskolai és/vagy a foglalkozási és/vagy az anyagi dimenzió mentén hátrányos helyzetű szülők gyermekeiknek viszonylag magas szintű kulturális tőkét adnak tovább. Hogy ilyenfajta inkonzisztencia létezik, az már pusztán abból a tényből is nyilvánvaló, hogy a kulturális tőke társadalmi meghatározottsága korántsem százszázalékos, a gazdasági-társadalmi mutatókkal abból megmagyarázott varianciahányad a státuszmegszerzési modellekben 30–40 százalék körül mozog.

Ha viszont valóban ez a helyzet, akkor jogosan merül fel a kérdés, hogy mit mondhatunk az ilyen inkonzisztens pozíciójú családok jövőre vonatkozó esélyeiről. Elindíthat-e vajon a kulturális tőke ilyen esetben egyfajta státuszrendezési folyamatot, amelynek során a státusz egyéb összetevői – iskolai, foglalkozási, anyagi, hatalmi, vagy éppen települési helyzet – mintegy hozzáigazodnak a kulturális tőke szintjéhez. Másképpen – és bourdieu-i megfogalmazásban – sikeres lehet-e a kulturális tőke beváltása más tőkefajtákra akkor is, ha az ösztőke mennyisége viszonylag alacsony, vagyis ha a tőkeszerkezetben a kulturális tőke aránytalanul nagy hányadot tesz ki? És – fordított esetben – a kulturális tőke hiánya önmagában okozhat-e veszteséget a birtokolt tőkekészlet más elemeiben?²

² A kérdés maga egyébként nem egészen új: mint további kutatásokat igénylő probléma megfogalmazódott már a mobilitás-szakirodalomban. Így például Róbert Péter munkájának a meg nem válaszolt kérdéseket felvonultató zárószavában is: „... a kulturális tőke meglete képes-e hiányt pótolni, más, kevésbé kedvező háttérjellemzők esetén, illetve hiánya képes-e más, kedvezőbb háttérjellemzők hatását, értékét lerontani?” (1986: 304)

Első pillantásra talán paradoxnak tűnik a megállapítás, ám úgy látom, hogy mindezekre a kérdésekre a kulturális tőkének éppen azon tulajdonságai miatt lehet nagy valószínűséggel *igennel* válaszolni – vagyis éppen azon okok miatt feltételezhetjük, hogy a kulturális tőke meghatározó szerepet játszik a társadalmi *mobilitás* folyamatában –, amelyek a tőke társadalmi *reprodukción* betöltött szerepét lehetővé teszik.

A kulturális reprodukció működésének empirikus vizsgálatai (bár a mechanizmus mindenhatóságát nem támasztották alá) arra engednek következtetni, hogy a kulturális fogyasztás révén megszerezhető kulturális tőke valóban olyan készségekkel, képességekkel, viselkedésmódokkal ruházza fel az egyént, amelyek az iskola értékhierarchiájában – miként a társadaloméban is – magasan helyezkednek el. Mivel pedig ilyen javakkal rendszerint a felsőbb osztályok gyermekei vannak ellátva, az iskola így – általában – őket jutalmazza és juttatja további előnyökhöz.

Ha viszont igaz az, hogy az iskolai értékelés alapja a kulturális tőke önmagában, nem pedig a társadalmi helyzet egésze, vagyis ha a „kiválóságra” az iskola a kulturális tőkével való ellátottságból következtet, akkor az iskola „meg is téveszthető”: magas kulturális tőkét felmutatva az alacsonyabb sorból érkező is jelentős iskolai sikereket érhet el, és megfordítva, kudarcok érhetik a magas státuszú, ámde kevés kulturális tőkével rendelkező tanulókat. Márpedig ilyen diákok – a társadalmi helyzetek gyakori inkonzisztenciájából adódóan – léteznek. Feltételezésem szerint tehát a kulturális tőke a társadalmi mobilitás folyamatában éppen olyan mechanizmusokon keresztül fejti ki hatását, mint a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése terén, vagyis a kulturális tőkének az oktatási rendszer segítségével való szentesítése révén.

Az olyan státuszinkonzisztencia, amikor a *kulturális tőke mennyisége pozitív irányban tér el* a társadalmi státusz többi összetevője alapján becsülhető mennyiségtől, nem csupán a tőkeelmélet keretei között, de az elérni kívánt társadalmi csoport szokásaihoz való *előzetes szocializáció*ként is értelmezhető. Az előzetes szocializáció fogalma Robert K. Mertontól származik. Merton az amerikai hadseregben végzett kutatások eredményeiből emeli ki azt a jelenséget, hogy azok a katonák, akik képesek voltak alkalmazkodni feletteseik szokásaihoz, sőt konform módon átvették e szokások némelyikét, magukévá tették parancsnokaik normarendszerének bizonyos elemeit, sokkal nagyobb valószínűséggel jutottak előre a hadsereg hierarchiájában, mint azok, akik ezt nem tették meg. Merton értelmezésében ezek a katonák *igazodási pontként* saját csoportjuk helyett más *vonatkoztatási* csoportot választottak – olyat, amelyikhez a sajátjuk helyett tartozni szerettek volna –, és magatartásukat, értékeléseiket ehhez a – nem saját – csoporthoz igyekeztek igazítani (Merton 1980: 540–556).

Bár a vonatkoztatási csoport elméletét a szociálpszichológiai gondolkodás keltette életre, és Merton példájában is a szociálpszichológiai vagy legfeljebb mikroszociológiai motívumoké a főszerep, a jelenséget Merton maga kínálja fel a társadalmi mobilitás kutatói számára. „Az előléptetés érdekében »alányaló« köz-katonáról csak a szűk látókörű és elméletileg felületes szemlélet alapján állítható, hogy más magatartást tanúsít, mint (...) az alsó középosztályhoz tartozó egyén, aki a felső középosztály általa elképzelt magatartásmintáihoz alkalmazkodik...”

(Merton 1980: 569) Vagyis a vonatkoztatási csoport elmélete elnevezésben a *csoport* kifejezés értelmetlenül szűkíti le a teória érvényességi körét olyan közösségekre, amelyek közös értékekkel bírnak, és amelynek tagjai között tartós társadalmi interakció áll fenn.

Az előzetes szocializáció ugyanis létrejöhet olyan céllal is, hogy az egyén a sajátjától eltérő *társadalmi kategória* tagja lehessen. Társadalmi kategóriáknak az egymással személyes kontaktusban nem lévő tagokból álló, valamilyen státuszjegyre (például nem, családi állapot, jövedelem, iskolai végzettség...) azonossága mentén képződő társadalmi nagycsoportokat nevezi Merton (1980: 607). Az előzetesen átvett magatartásminta egyaránt lehet vélemény, attitűd vagy szokás, hiszen ezek mindegyike tükrözheti a megcélzott csoport normáit, értékeit.³

Az előzetes szocializáció funkciója az egyén szempontjából kettős. Egyrészt megkönnyíti az elérni kívánt csoportba való bejutást, másrészt pedig az új csoportba való bejutás után elősegíti az új csoporthoz való alkalmazkodást, az új pozícióban való „megkapaszkodást” is, hiszen az újonnan érkező így legalább egy területen már többé-kevésbé hasonlónak vált új társadalmi csoportjához (Merton 1980: 544–545.).

A mertoni gondolatmenetet a kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás elméletére alkalmazva, a kulturális tőkével a gyerekeket a társadalmi csoport más tagjaihoz képest bőségesen ellátó szülők viselkedését – a kulturális fogyasztás terén megnyilvánuló – előzetes szocializációként értelmezhetjük.⁴ Ha pedig ez így van, akkor kutatási kérdésünk úgy is megfogalmazható, hogy vajon az előzetes szocializációnak ez a formája mennyiben képes betölteni egyes számú funkcióját, a vonatkoztatási csoportba való bekerülés elősegítését?

Az elmondottakat még egyszer összefoglalva: a tanulmány központi tétele, valamint a következőkben bemutatott empirikus vizsgálatok tárgya az az állítás, hogy *a család életvezetésének kulturális elemeiből* (bizonyos mértékig) *előre jelezhető a gyerekek nemzedékek közötti mobilitásának várható iránya* (illetve a mobilitás hiánya), és esetleg *a mobilitás mértéke is*.

Ehhez (némi) hasonló gondolatmenettel a szakirodalomban – tudomásom szerint – kizárólag Paul DiMaggio egyik cikkében találkozhatunk: DiMaggio (1982) is lehetőséget lát arra, hogy a magas kultúrában való jártasság révén az egyén tényleges társadalmi státusza szerint neki „kijárónál” nagyobb elismerésben részesüljön az iskolai tanulmányai során. Ő azonban a szülői háttértől függetlenül, a középiskolás évek alatt felvett kulturális szokások mobilizáló hatását feltételezi.

³ Mertonéhoz hasonló fogalmat és gondolatmenetet egyébként Bourdieu is használ. Az ő megfogalmazásában: – az emberek – „...egyfajta előlegezett szocializáció révén felkészülnek arra, hogy elfoglalják azokat a társadalmi pozíciókat, amelyeknek elérésére objektíve esélyesek” (1978a: 142).

⁴ Ehhez persze némi szemléletváltásra van szükség. Az eredeti teória ugyanis az egyén életén *belül* bekövetkező szerepváltásokra, vagyis a karriermobilitás formáira vonatkozik. Ahhoz, hogy az intergenerációs mobilitást is ezzel a fogalmi apparátussal közelíthessük, a családot mint egységet kell tekintenünk, és az egyik generáció viselkedésváltozását mint a következő generáció előzetes szocializációját kell felfognunk.

A kulturális tőke vezérelte mobilitás elméletének empirikus vizsgálata

Adatok és változók⁵

A bemutatott elméleti megfontolások igazolására a TÁRKI 1992-es mobilitásfelvételeinek adatait felhasználva, regressziós egyenleteket alkalmaztam, amelyeknek alapsémája a következő:

a kulturális tőke viszonylagos szintje → a társadalmi mobilitás mértéke.

A fejezet első része azt mutatja be, hogy milyen adatokból és milyen eljárások során születtek meg a modell változói, majd a modellek végső formájának, valamint a rájuk vonatkozó hipotézisek ismertetése következik. Itt csak azokat a módszertani megoldásokat bontom ki részletesen, amelyek elméleti szempontból is nagy jelentőségűek. A többi eljárás részletezését a függelék tartalmazza.

A származási háttér és a megszerzett pozíció

Az egyenlet magyarázó változója a szülők társadalmi csoportjában jellemző kulturális szinthez viszonyított tőkemennyiséget méri, a függő változó pedig a szülők és a gyerek társadalmi helyzetének különbségét. Elsőként tehát az vár tisztázásra, hogy *a vizsgálatban mi a társadalmi csoport, és mi a társadalmi helyzet.*

Nyilvánvaló, hogy – mivel társadalmi mobilitást mérünk a fent leírt értelmezésben – egymáshoz képest hierarchikusan elrendeződő társadalmi csoportok vizsgálatából kellett kiindulni. Emellett pedig egyértelműen megállapíthatónak kellett lennie annak, hogy melyik egyenlőtlenségi dimenzió mentén való elmozdulásban játszott szerepet a kulturális tőke. Mindezek miatt a modellekben a társadalmi státusznak csak egyetlen metszetét vettem figyelembe.⁶ Egy dimenzióval írtam le a szülők társadalmi státuszát, és az így meghatározott társadalmi csoport jellemzőihez képest állapítottam meg a kulturális tőke relatív szintjét, illetve egydimenziós jelenségeként kezeltem a társadalmi mobilitást is. Kétféle modellt készítettem azonban: a társadalmi helyzetet az egyikben az iskolai végzettség, a másikban pedig a foglalkozási pozíció mérte.

Az *iskolai végzettséget* mérő skála fokai: 1 – 8 általánosnál kevesebb; 2 – befejezett 8 általános; 3 – befejezett szakmunkásképző; 4 – befejezett középiskola (szak-középiskola vagy gimnázium); 5 – befejezett főiskola; 6 – befejezett egyetem.

Ezen a hatfokú skálán mértem mind a szülők, mind pedig a kérdezett iskolázottságát. A származási háttér meghatározásánál az apa iskolai végzettségén kívül az anyáét is figyelembe vettem.⁷ Ennek megfelelően az iskolai mobilitás mértékét is a két szülőhöz viszonyítva állapítottam meg, nem pedig – mint ahogyan az különösen

⁵ A módszertani megoldások leírásának és indoklásának egy részét lásd Blaskó (1998).

⁶ A társadalmi pozíció egydimenziósnak tételezésében természetesen a módszertani korlátoknak is szerepe volt.

⁷ Lásd ezzel kapcsolatban Blaskó 1998: 7. végjegyzet.

az elsőgenerációs mobilitáskutatásokban jellemző – pusztán az apa végzettségét figyelembe véve.⁸

Hatfokú skálát használtam a *foglalkozási pozíció* mérésére is. Ehhez a magyar szociológiai irodalomban elterjedt Ferge Zsuzsa-féle munkajellegcsoportokat vettem át, némi módosítással. A következő besorolást használtam:

1 – mezőgazdasági munkások; 2 – segédmunkások; 3 – betanított munkások; 4 – szakmunkások és érettségivel nem rendelkező maszekok; 5 – egyéb szellemiek és érettségizett maszekok; 6 – vezetők és értelmiségiek.⁹

A származási háttér meghatározásánál csak az apa foglalkozását vettem figyelembe, az anyáét nem.¹⁰

A társadalmi mobilitás mértéke

A *társadalmi mobilitás* mérésére folytonos változókat kellett előállítanom. Ehhez a gyerekek (a kérdezett) és a szülők társadalmi státuszát leíró mutatók – az iskolai végzettség, illetve a foglalkozási pozíció jelzőszáma – közötti különbséget használtam fel. Mivel mind az iskolázottságot, mind pedig a foglalkozási pozíciót 6 fokú skálával mértem, a mobilitás-változók a -5-től +5-ig terjedő skálán vehetnek fel értéket. Az iskolai mobilitás az előbb elmondottak értelmében a szülők összevont iskolai végzettségéhez viszonyított elmozdulást méri, a foglalkozási mobilitás viszont csupán az apához viszonyít. Az így létrehozott változókon 0 értéket kapnak azok, akik egy klasszikus (iskolai, vagy foglalkozási) mobilitástáblázat átlójában helyezkednek el, és 0-tól eltérő értéket azok, akiket egy ilyen táblázat felfelé, vagy lefelé mobilnak mutatna. A mutató abszolút értéke pedig – továbbra is az elsőgenerációs mobilitás

⁸ A két iskolai végzettséget Róbert Péter eljárását alkalmazva vontam össze (1986). Nála ahol az apa és az anya iskolai végzettsége megegyezett, ott az összevonáskor értelemszerűen a közös végzettséghez tartozó értéket kapták; ahol a két szülő végzettsége között egyfokozatnyi eltérés volt, ott a magasabb, ahol pedig egynél több fokozatnyi eltérés, ott a magasabb végzettség mínusz 1 értéket kapta a szülők iskolai végzettségét leíró változó.

⁹ Látható, hogy a hagyományos felosztástól eltérően, itt a maszekok csoportja kettéváltva szerepel. Úgy vélem ugyanis, hogy e csoport számos szempontból – iskolai végzettség, vagyis, jövedelem... – túlságosan összetett ahhoz, hogy helyét egyértelműen meghatározhasuk a társadalmi hierarchiában. Nem állíthatjuk egyértelműen sem azt, hogy például egy beosztott szellemi apa gyermeke lefelé mozdul el a társadalmi hierarchiában akkor, ha maszek lesz belőle, sem pedig azt, hogy szakmunkás háttérrel maszekká válni felfelé mobilitást jelent. A csoport erőteljes belső heterogenitását leginkább az iskolai végzettségük mentén való elválasztással láttam feloldhatónak. Ezért attól függően, hogy rendelkeztek-e érettségivel, a két szomszédos csoport – a szakmunkások vagy az egyéb szellemiek – valamelyikébe soroltam be őket. (Arról, hogy az eljárás ebben az adott mintában hány főt és hogyan érintett, lásd Blaskó 1998.)

¹⁰ Annak ellenére így jártam el, hogy több kutatás, amely a hagyományos megoldástól eltérően az anya foglalkozását is figyelembe vette, arra a megállapításra jutott, hogy annak jelentős hatása van a gyerek mobilitására. (Az idevágó eredményekről áttekintést ad Andorka-Kulcsár 1982.) Az általam felhasznált mintában szereplők 44,5 százalékánál azonban nincsen adatunk az anya foglalkozásáról, így a „hagyományos” eljárás mellett döntöttem.

kutatások nyelvezetét használva – azt mutatja, hogy valaki hány „lépcsőnyit” mobilizálódott.¹¹

A kulturális tőke és annak viszonylagos szintje

A kulturális tőke mérése. A kulturális tőke mutatójának készítésekor arra törekedtünk, hogy – amennyire ezt az adatbázis lehetővé tette – kizárólag a magas (legitim) kultúra fogyasztását jelző mutatókat vegyük számításba, és nem soroltuk a kulturális tőke elemei közé a szülők iskolázottságát. Oda soroltuk viszont a szülők kulturális szokásai mellett a gyerek saját kulturális tevékenységét is. Hogy ráadásul (a később bemutatott részhipotézisek tesztelhetősége érdekében) a család kulturális klímáját meghatározó két tényező – szülői és a gyermeki kulturális tevékenység – hatása egymástól elkülöníthető legyen, illetve összefüggéseiket vizsgálni tudjuk, a kulturális tőke két mutatója alakítottuk ki: az egyik a szülők, a másik pedig a gyermek kulturális tevékenységeit írta le.¹² (Elnevezésük a továbbiakban: *a szülők* kulturális tevékenységéből származó kulturális tőke és a gyermek kulturális tevékenységéből származó kulturális tőke; vagy röviden: szülői kultúra és gyermek-kultúra.)

A kulturális tőke viszonylagos szintje. A kulturális tőke vezérelte mobilitás elméletét ellenőrző végső modellben – mint láttuk – nem maga a kulturális tőke, hanem annak viszonylagos szintje szerepel. Azt várom ugyanis, hogy az egyén által örökölt kulturális tőkének valamilyen relatív, a szülők társadalmi csoportjában „jellemzőhöz” viszonyított szintje határozza meg a mobilitás esélyeit: a vártnál jobb kulturális háttér a felfelé, az attól rosszabb pedig a lefelé irányuló intergenerációs mobilitás valószínűségét növeli meg.

Alapvető és mindeddig mellőzött kérdés az, hogy mit tekinthetünk *jellemző* kulturális háttérnek, hogy mihez viszonyíthatjuk a megszerzett tőke aktuális értékét. Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy valamilyen, a kérdezett származási csoportjában tipikus, az adott csoportban egyfajta normának, általánosnak tekintett kulturális aktivitási szintet kell viszonyítási alapnak tekinteni. Másképpen fogalmazva: a származási csoport jellemzőit meghatározó, valamiféle „magnak” a jellemző életstílusát keressük. Az ettől való kisebb-nagyobb mértékű eltérést így kisebb-nagyobb mértékű inkonzisztenciaként értékelhetjük.

Ilyen viszonyítási alapként két érték is kínálkozik. Az egyik a szülők – itt az iskolázottsági szinttel, illetve a foglalkozási pozícióval jellemzett – társadalmi csoportjában *átlagos* kulturális aktivitási szint, a másik pedig ugyanebben a csoportban azoknak az átlagos kulturális aktivitása, akiknek a fiai és lányai származási cso-

¹¹ Nem tudunk természetesen különbséget tenni a strukturális és a cirkuláris mobilitás között. Ennél is jelentősebb kompromisszum azonban az, hogy a felsorolt kategóriák közötti távolságot azonosnak tekintjük, és elméletileg nehezen védhető módon ugyanolyan hosszúságúnak mérjük azt a pályát, amit egy mezőgazdasági munkás apa betanított munkássá lett fia, mint amit egy szakmunkás apa vezetővé vált fia bejár.

¹² A két tőkekomponens-változó előállításának részletezését lásd Blaskó 1998.

portjukban maradtak, vagyis *immobilak* voltak. Mindkét érték használata mellett – és az ellen is – szólnak érvek.

Igencsak magától értetődőnek tűnik az a feltételezés, hogy egy olyan nagy csoportban (társadalmi kategóriában), mint amelyet az azonos iskolai végzettség vagy az azonos foglalkozási pozíció alakít ki egy társadalomban, a csoport valamilyen viselkedési, cselekvési formájának, szokásainak *átlagos szintje* az a mérték, amely a csoport tagjai és a csoporton kívüliek számára egyaránt a csoport adott szempontból jellemző tulajdonságaként megnyilvánul, és amely a csoport tagjai számára egyfajta „igazodási pontként” jelenik meg. Az átlagos érték felhasználásának ráadásul nagy előnye az is, hogy viszonylag könnyen értelmezhető: a relatív kulturálistöke-mutató így arra ad választ, hogy például egy szakmunkás apától származó kérdezett otthonról hozott kulturális tőkéje milyen irányban és milyen mértékben tér el a szakmunkás háttérrel rendelkezőkre átlagosan átörököített tőkéitől.

Hibája a mutatónak viszont, hogy értékét a nyitott, nagy kilépési mobilitással jellemezhető társadalmi csoportokban jelentősen befolyásolja azoknak a családoknak a kulturális fogyasztási szintje, amelyeknek a helyzete az adott csoportban nem stabil, vagyis akiknek gyermekei szüleikhez képest elmozdulnak majd, mobilak lesznek. Amennyiben igaz az, hogy ezeknek a családoknak az életstílusa már – szándékosan vagy kényszerűségből, tudattalanul – tükrözi az elérni kívánt társadalmi csoport életmódjának jellegzetességeit, úgy az ő kulturálistöke-szintjük nem lehet meghatározója az adott csoportban jellemző kulturális tőkének. Különösen a társadalmi hierarchia szélső pontjain álló csoportok esetében tompítja le az átlagos érték a markáns kulturális egyenlőtlenségeket. Így például a diplomás értelmiségiek átlagos kulturális tőkéjét erőteljesen meghatározza a csoportnak az a strukturális tulajdonsága, hogy onnan mobilizálódni csak lefelé lehet. Az átlagos értéket így lefelé „húzza” annak a nagyszámú családnak a kulturális tevékenységi szintje, amelyek csak átmenetileg tartózkodnak ebben a csoportban (sokan közülük ténylegesen első generációsok) és pozíciójukat nem lesznek képesek a következő nemzedékben is megtartani. (Talán éppen a kulturális tőkével való szerény ellátottságuk miatt.)

Az elsődleges érv az átlagos kulturális szint viszonyítási alapul vétele mellett tehát az, hogy feltehetőleg ez az a kulturális tevékenységi szint, amelyet a kortársak – a szülők generációja – tipikusként értékelhetnek. Az *immobilak* életstílusát viszonyítási alapul véve, ettől eltérő megfontolások kerülnek előtérbe. Itt úgy járhatunk el, hogy minden egyes származási csoportban kiválasztjuk azokat, akiknek gyermeke (a kérdezett) nem mozdult el szülei társadalmi csoportjához képest (ugyanolyan iskolai végzettséget szerzett, illetve ugyanabba a foglalkozási csoportba került, mint a szülők), és az ő kulturális aktivitási átlagukat tekintjük az adott származási csoportra jellemzőnek.

Ebben az esetben is lehet érveket találni amellett, hogy ezt a szintet a tagok és a kívülállók is viszonylag nagy valószínűséggel fogják az adott csoportban jellemzőnek értékelni. Az iskolázottsági és a foglalkozási csoportok mindegyikére igaz ugyanis az, hogy az immobilak tábora a legnépesebb, vagy legalábbis egyike a leg-

népesebbeknek.¹³ Így aztán – a matematikai valószínűség szabályait figyelembe véve – relatíve nagy az esélye a velük való érintkezésnek mind a csoporttagok, mind pedig a kívülállók számára. Ennek megfelelően relatíve nagy az esélye annak is, hogy éppen az ő szokásaikat értékelik – a tagok és a kívülállók is – az adott csoportban jellemzőnek. Ennél az eljárásnál azonban ez – vagyis hogy a szülők generációjában milyen valószínűséggel fogják éppen az immobilak kulturális tevékenységi szintjét általánosnak tekinteni – másodlagos szempont. Az eljárás valódi értelme az, hogy az eseményeket utólag rekonstruálva állapítjuk meg, melyik volt az a kulturális tevékenységi szint, amelyik éppen biztosította a státusz átörökítését, és így utólag vizsgáljuk meg, hogy az attól való eltérés vajon hozzájárult-e a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben való elmozduláshoz. Éppen emiatt azonban az eljárás nem mentes egy csöppnyi tautológiától. Az utólagos értelmezés során ugyanis éppen azzal – a mobilitás tényével – magyarázunk, amit megmagyarázni akarunk.

Az elmondottakat figyelembe véve, és szem előtt tartva az azokból következő hibaforrásokat, a teljes mintán számított modellek elkészítésénél mindkét eljárást alkalmaztam. A *relatív* kulturális tőke szintjének méréséhez egyszerűen kiszámítottam a vizsgált személy által örökölt kulturálistőke-mennyiségnek és a vizsgált személy szüleinek társadalmi csoportjában viszonyítási alapul vett kulturálistőke-mennyiségnek a különbségét.¹⁴ (Az így képzett változók megnevezésére a továbbiakban szinonimaként használom a kulturális tőke relatív szintje, a kulturális tőke viszonylagos szintje, viszonylagos vagy relatív kulturális tőke fogalmakat. A kétféle módszerrel készült változók megkülönböztetésére pedig: átlaghoz viszonyított kulturális tőke vagy immobilakhoz viszonyított kulturális tőke fogalmakat.)

A modellek végső formája és a rájuk vonatkozó hipotézisek

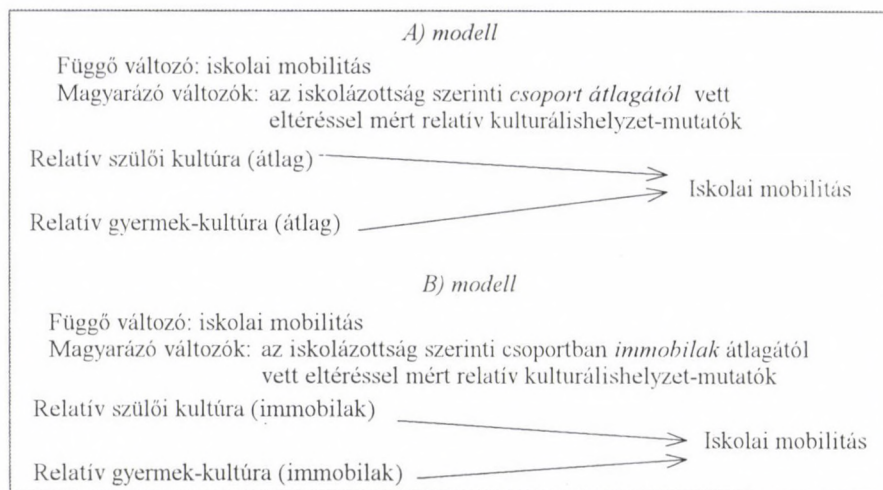
Kétszer két modellt vizsgálok tehát: az iskolai mobilitást függő változóként kezelve egy-egy modellt a két megoldással elkészített magyarázó változóval, illetve ugyanígy két modellt oly módon, hogy a foglalkozási mobilitás lesz a magyarázott válto-

¹³ Arányuk az egyes származási csoportokban 19 és 42 százalék között mozog.

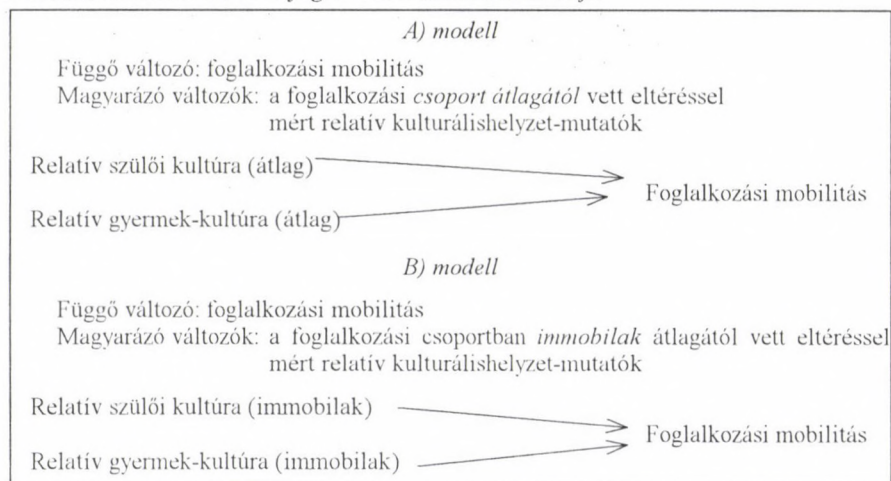
¹⁴ Lássunk egy példát az elmondottak jobb megértésére! Azoknak a mintába bekerült személyeknek, akiknek a szülei (összevont) iskolai végzettsége 8 általános iskolai osztály volt, a (saját gyermekkorai tevékenységükből származó) kulturális tőkét képviselő főkomponens-változójuk *átlagos* értéke 0,0745. (A teljes mintán ennek az értéknek az átlaga természetesen 0.) Az átlaghoz viszonyított gyerekkori tevékenységből származó kulturális tőke méréséhez minden egyes olyan vizsgált személy kulturálistőke-faktorából, akinél a szülők (összevont) iskolai végzettsége 8 általános volt, kivontam a 0,0745-ös értéket. És ugyanígy, az összes többi iskolázottsági csoportba tartozó szülők leszármazottainak a kulturálistőke-értékéből levontam a saját származási csoportjukban jellemző átlagos kultúra szintet. (Ezekre az értékekre példaként lásd a *későbbi adatsort* a 83. oldalon.) Ehhez hasonlóan jártam el a szülők tevékenységéből származó kulturális tőke relatív szintjének meghatározásánál is. Mindezen lépések után rendelkezésemre álltak a változók annak az *A) modellnek* elkészítéséhez, amelyben a szülők *iskolázottsági* csoportjában *átlagos* kulturális szinttől való eltérésnek az *iskolai* mobilitásra gyakorolt hatását mértem. (A számítások során egyébként a viszonyítási alapként tekintett kulturálistőke-szint értékét héttizedes pontossággal használtam.)

zó. Mind a négy modellen szerepel a szülő, illetve a gyerek relatív kulturális szintje is, így azok hatása egymással összehasonlíthatóvá válik.

1. A kulturális tőke vezérelte iskolai mobilitás modelljei

2. A kulturális tőke vezérelte foglalkozási mobilitás modelljei*

Arra számítottunk, hogy a modell eredményei igazolják:

1. a relatív kulturális tőke a mobilitási változókkal pozitív kapcsolatot mutat;
2. a relatív kulturális tőke erőteljesebben meghatározza az iskolai, mint a foglalkozási mobilitást;
3. a gyermek kulturális tevékenységéből származó kulturális tőke hatása – mindkét függő változóra – erősebb, mint a szülők kulturális tevékenységéből származó kulturális tőke hatása;

4. az immobilak átlagával képzett modell jobb magyarázó erővel bír, mint az átlagos szinthez viszonyított relatív változóval készített modell.

Ad 1. A kulturális tőke vezérelte mobilitás elméletének alaptétele.

Ad 2. Ez a feltevés következik a kulturális és az iskolai tőke közötti kapcsolatból,¹⁵ illetve mindazoknak a kutatásoknak az eredményeiből, amelyek azt igazolják, hogy a társadalmi státusz összetevői közül a kulturális tőke az iskolai végzettségre hat a legerőteljesebben. (Lásd például De Graaf 1986; 1989.) (Aminek oka pedig nem kis részben az életkori hatás, vagyis az, hogy a foglalkozási pozíciót az életkor előrehaladásával egyre hosszabb idő – és egyre több új hatás – választja el a származási körülményektől, míg az iskolázottsági szintről ugyanez – rendszerint – nem mondható el.)

Ad 3. Azt feltételezem ugyanis, hogy a gyerek kulturális tevékenységeinek alakítása – különösen, ha az a társadalmi státusz többi jellemzőivel, főként a szülők saját kulturális tevékenységeivel inkonzisztens viszonyban van – nagyobb valószínűséggel jelenti az átadott kulturális tőkének tudatos, szándékolt növelését, mint a szülők saját tevékenysége, amely inkább adódik „spontán” módon a szülők társadalmilag meghatározott szokásrendszeréből, és amelyről sokkal kevésbé nyilvánvaló, hogy kihat a gyerek jövőjére. Ha viszont ebben a viselkedésben (ha a gyerek kulturális tevékenységére fokozottabban figyelnek, mint az a társadalmi státusz más jegyei alapján várható) valóban van egyfajta tudatosság, akkor ez egyúttal az ambíciókat, a gyerek előrejutásának szándékolt alakítását is jelzi – és így a mobilitási esélyekkel közvetlenebb kapcsolatban van. Emellett már csak azért is várható a gyerek kulturális aktivitásának a szülőkéhez viszonyítva erősebb hatása, mert a gyerek számára közvetlenebb élményt jelent, mint a szülőktől pusztán ellesett, de önállóan be nem gyakorolt kulturális cselekvések képezte tőke.

Ad 4. A feltételezést az utóbbi eljárásnak arra a hátrányos vonására alapozom, amelyről már korábban szó esett, vagyis hogy a kulturális tőke átlagos szintjét a csoportban „átmenetileg” tartózkodók szokásai túlságosan is befolyásolják, letompítva ezzel a kulturális szokások csoportspecifikus egyenlőtlenségeit. Emellett persze az immobilak kulturális tevékenységéből származtatott mutató már említett „tautologikus” jellege is növelheti a modell magyarázó erejét.

A továbbiakban elsőként a teljes mintára elkészített modelleket vizsgáljuk meg, azután elvégezzük az időbeli tendenciák elemzését a kérdezettek *életkori kohorszok* szerinti szétválasztásával, majd pedig azt nézzük meg, milyen különbségeket tapasztalhatunk a kulturális tőkének a két *nem* életpályájának alakításában betöltött szerepét illetően.

¹⁵ Bourdieu szerint a kulturális tőke jutalma a befektetésből származó hozam. A végzettséget igazoló oklevél, az iskolai bizonyítvány, vagyis a képzettség formális elismerése az *iskolai tőke*. „...az iskolai cselekvés iskolai megtérülése (vagyis a tanulmányok sikeressége és a tanulmányi előrehaladás valószínűsége – a szerző) a család által előzőleg befektetett kulturális tőkétől függ” (Bourdieu 1978a: 279). (A kérdésről bővebben Blaskó 1998.)

Az empirikus vizsgálatok eredményei

Teljes minta

A kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás modelljei

1. táblázat

Függő változó: az iskolai mobilitás

Teljes minta

Megnevezés	Béta érték és standard hiba
<i>A) modell</i>	
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,06** (0,045)
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,33*** (0,040)
R^2	13,92%
<i>B) modell</i>	
Immobilakhoz viszonyított szülői kultúra	0,06** (0,062)
Immobilakhoz viszonyított gyermek-kultúra	0,43*** (0,057)
R^2	21,95%

(Szignifikanciaszintek: * = 0,05; ** = 0,01; *** = 0,001)

2. táblázat

Függő változó: a foglalkozási mobilitás

Teljes minta

Megnevezés	Béta érték és standard hiba
<i>A) modell</i>	
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,08** (0,062)
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,24*** (0,057)
R^2	9,03%
<i>B) modell</i>	
Immobilakhoz viszonyított szülői kultúra	0,11*** (0,059)
Immobilakhoz viszonyított gyermek-kultúra	0,33*** (0,054)
R^2	17,03%

(Szignifikanciaszintek: * = 0,05; ** = 0,01; *** = 0,001)

Látható, hogy – kiinduló hipotézisünknek megfelelően – a kulturális tőke viszonylagos szintje a társadalmi hierarchiában való elmozdulás valószínűségével szignifikáns, pozitív kapcsolatban áll. A magyarázóerők 9-től 22 százalékgig terjednek, vagyis, – bár természetesen messze nem a két tényező teljes együtt járását jelzik, de – egyértelmű bizonyítékai annak, hogy nagyobb esélye van szüleihez képest előbbre jutni az egyenlőtlenségek rendszerében annak, aki gyerekkorában a hozzá hasonlóknál jobban kivette a részét a kulturális tevékenységi formákból, illetve megfordítva, relatíve könnyen elveszítheti a szülei által megszerzett társadalmi pozíciót az, aki a vele hasonló pozícióból indulókhöz képest csak kevés kulturális tőkét örökölt. Ugyanezt az összefüggést jelzik a minden esetben szignifikáns, legalább gyenge közepes erősségű, pozitív kapcsolatot mutató korrelációk együttthatók is. (Lásd a *Függelék* táblázatait is.)

Ennél azonban több is igaz. Az ugyanis, hogy a kulturális tőke – pozitív vagy negatív irányú – eltérésének *mértékéből* a társadalmi mobilitás *mértékére* következtethetünk. Egy adott iskolázottsági vagy foglalkozási kategórián belül a továbbadott kulturális tőke mennyisége szerint többé-kevésbé lineáris sorba rendezhetők a családok úgy, hogy a legkisebb tőkét továbbörökítő fiai/lányai kerülnek a társadalmi hierarchia legaljára, míg a legtöbb tőkét továbbadóké a legtetejére. Az Iskolai mobilitás és a gyermek kultúrája című *keretes írásban* szemléltetésképpen közreadott számsorok azt mutatják, hogy a különböző mobilitási utat bejárt személyek milyen mennyiségű kulturális tőkét örökölték szüleiktől.

Minden egyes származási csoportban a kulturális tőke (csak ritkán megtörő) növekvő trendjét tapasztaljuk, ahogyan az adott csoportból a legalacsonyabb pozícióba kerülőktől haladunk azok felé, akik a szülők ugyanolyan iskolázottsági szintje mellett a „legtöbbre vitték”. Ahogy lépegetünk felfelé a szülők iskolázottsági „ranglétráján”, úgy növekszik a továbbadott kulturális tőke általános szintje. Éppen ezért, ha a származási csoport többi jellemzőihez viszonyítva magas szintű a kulturális tőke továbbadása, egyúttal mindig azt is jelenti, hogy a család a saját származási csoportjához képest a társadalmi hierarchiában magasabban elhelyezkedő – esetleg: vonatkoztatási – csoport kulturális tevékenységéhez hasonló szintű kulturális aktivitást fejt ki. Ugyanígy, az adott csoportban alacsonynak számító kulturális tevékenységi szint az alacsonyabban elhelyezkedő társadalmi csoportok kulturális aktivitásával mutat hasonlóságot.¹⁶

¹⁶ Terjedelmi korlátok miatt csupán a gyerek kulturális tevékenységéből származó tőke-mennyiséget közlöm és csupán az iskolai mobilitásra vonatkozóan. A szülői kultúra főkomponensének értékei, valamint a foglalkozási mobilitásra vonatkozó értékek ehhez hasonlóan alakulnak (lásd Blaskó 1997).

Iskolai mobilitás és gyermek-kultúra*A gyermek-kultúra főkomponens-értékek átlagai az iskolai mobilitás típusa szerint*

A kétjegyű számok azt mutatják, *honnan* (első számjegy) *hová* (második számjegy) mozduktak el a vizsgált csoport tagjai. Az eseteket a származási hely szerint csoportosítva közlöm, vagyis az első számsor például a 8 általánosnál alacsonyabb végzettségű szülők által továbbadott kulturálistőke-mennyiséget mutatja aszerint, hogy a gyerek szintén nem végzett 8 osztállynál többet (11); éppen elvégezte a 8 általánost (12); szakmunkásképzőt végzett (13); leérettségizett (14); főiskolát végzett (15); vagy befejezte az egyetemet (16). Az egyes oszlopokban dőlt betűvel szedtem a szüleikhez képest immobilis kulturális tőke értékét. Az 1. és 2. táblázat alsó részeiben éppen ezekhez az értékekhez viszonyítjuk a kulturális tőke szintjét. Az egyes számsorok alján közlöm a csoportban átlagos kulturális részvételi szint mértékét is, így a kétféle modellben viszonyítási alapként használt értékek egymással összehasonlíthatók.

1 – 8 általánosnál kevesebb;

2 – befejezett 8 általános;

3 – befejezett szakmunkásképző;

4 – befejezett középiskola (szakközépiskola vagy gimnázium);

5 – befejezett főiskola;

6 – befejezett egyetem

A szülők (összevont) iskolázottsága:
8 általánosnál kevesebb

11	-0,9968065
12	-0,6566267
13	-0,4912932
14	-0,0419754
15	0,2173904
16	0,2623170
Csoportátlag:	-0,6245394

A szülők (összevont) iskolázottsága:
Középiskola

41	0,5188412
42	0,7345671
43	0,6277351
44	1,1021149
45	1,0893848
46	1,5270008
Csoportátlag:	0,9813287

A szülők (összevont) iskolázottsága:
8 általános

22	-0,6898244
22	-0,2822492
23	-0,0834945
24	0,4673639
25	0,8580966
26	0,7623410
Csoportátlag:	0,0745204

A szülők (összevont) iskolázottsága:
Főiskola

52	1,1808916
53	0,8004661
54	1,2404447
55	1,4696857
56	1,3779862
Csoportátlag:	1,2852831

A szülők (összevont) iskolázottsága:
Szakmunkásképző

31	-0,8719291
32	0,4528646
33	0,2966641
34	0,8380288
35	1,1116237
36	1,4250508
Csoportátlag:	0,6443144

A szülők (összevont) iskolázottsága:
Egyetem

61	-1,1719253
62	1,2322719
63	1,2921013
64	1,3892970
65	1,6882580
66	1,7642417
Csoportátlag:	1,4378365

Az az összefüggés, hogy a relatíve magas kulturális tőke elősegíti a mobilitást, mind az iskolai, mind pedig a foglalkozási pozíció megszerzésére fennáll: a kulturális tőke növelésével mindkét egyenlőtlenségi dimenzióban javíthatók az előrejutás esélyei. A befektetés hozama azonban nem egyforma a két területen: inkább az iskolai siker valószínűsége befolyásolható ezen az úton. Mint a státuszelérési modelleknél, itt is szerepet játszik ebben az életkori hatás csakúgy, mint az iskolai eredmények közvetlenebb kapcsolata a kulturális tőke mennyiségével.¹⁷

Ugyanúgy, mint a státuszátörökítést, *a státuszjavítást is a gyerek kulturális tevékenységének alakítása szolgálja jobban*, nem pedig a szülők saját kulturális aktivitásának fokozása. A viszonylagos gyermeki kultúra a mobilitás mértékével minden változópár esetében mintegy 25–50 százalékkal erősebben korrelál, mint a szülői kulturális tevékenység. Ennek megfelelően a relatív gyermeki kultúra önálló magyarázóereje (az egy magyarázó változóval számított determinációs együttható értéke) másfélszer, kétszer nagyobb, mint a szülői kultúráé. A szülői kultúrára vonatkozó *béta értékek* alacsony szintje természetesen itt is – részben – betudható a két magyarázó változó erős összefüggésének.¹⁸ A többszörös R^2 -ek felbontásából származó eredmények szerint a szülői kultúra viszonylagos szintje minden modellben csupán néhány tized százalékkal – bár szignifikáns mértékben – növeli meg a teljes megmagyarázott varianciarányadot. Az R^2 mintegy feléért-harmadáért a gyermeki kultúra viszonylagos szintje a felelős, a fennmaradó – meghatározó – rész pedig a két magyarázó változó együttes, szét nem választható hatásának (a multiokollinearitásnak) tulajdonítható.¹⁹

Az eredmények azt a feltételezésünket is igazolták, hogy a csoportátlag kivonásával képzett modellek (az 1. és 2. táblázat felső részében) kisebb magyarázóerővel bírnak, mint azok, amelyekben az immobilak kulturális szintjét tekintettük viszonyítási pontnak (az 1. és 2. táblázat alsó részében). Feltételezésünket azzal indokoltuk, hogy a csoportátlag tartalmazza a csoportból kilépők – esetleg szélsőséges – kulturális szintjét is, és ezért kisebb különbségeket mutat a csoportok kulturális aktivitása között, kevésbé karakterisztikus kulturálistőke-szinteket jelöl ki, mint az immobilak szokásai. Ezt egyébként az adatok is tanúsítják: az egyes – iskolázottsági vagy foglalkozási – csoportok immobiljainak átlagai sokkal jobban szóródnak, vagyis csoportonként erőteljesebben differenciáltak, mint az egyszerű csoportátlagok.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a kulturális tőke valóban alkalmas a társadalmi mobilitás vezérlésére, státuszrendezési folyamatok elindítására. Tudjuk azt is, hogy ezt a funkcióját elsősorban a gyerek saját kulturális tevékenységeinek

¹⁷ További vizsgálatot igényelne, hogy a foglalkozási mobilitásra gyakorolt hatás megmarad-e akkor is, ha kontrollálunk az iskolai mobilitásra. Vagyis, hogy a munkahely, a személyzeti osztály „megteveszthető-e” a kulturális örökség látványos jegeivel – jó modorral, stílussal, fellépéssel – az iskolai végzettségtől függetlenül is.

¹⁸ A két-két relatív változó közötti korrelációs kapcsolat mutatójának értéke a négy esetben 0,57 és 0,66 között mozog.

¹⁹ A multiokollinearitással magyarázható varianciarányad az 1. táblázat felső részében: 6,07; alsó részében: 9,49; a 2. táblázat felső részében 5,58; alsó részében: 10,85 százalék.

alakítása útján képes betölteni, valamint, hogy nagyobb szerepet játszik az iskolai, mint a foglalkozási egyenlőtlenségek átrendezésében. Hogy a mechanizmus működéséről ennél árnyaltabb képet kapjunk, vizsgáljuk meg az összefüggések időbeli változásait a kulturális tőke vezérelte mobilitás *kohorszonként* elkészített modelljeinek a segítségével!²⁰

A kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás a különböző életkori csoportokban

Kohorszok és kulturális tőke. Előfeltevések.

Az elemzéshez három kohorszt különítettem el. Ezek összefoglaló adatait a 3. táblázat foglalja össze.

3. táblázat

A vizsgált életkori csoportok

Kohorsz	Életkor	Születési év	14. életév	N (fő)
1. kohorsz	56–	–1936	–1950	989
2. kohorsz	36–55 év	1937–1955	1951–1969	1095
3. kohorsz	18–35 év	1956–1974	1970–1988	914

Mielőtt kohorszonkénti bontásban vizsgálnánk a kulturális tőkének a mobilitásban betöltött szerepét, tisztáznunk kell, hogy a milyen következményeire számítunk a – minta felbontásával többé-kevésbé elkülöníthető – életkori, valamint az egymástól el nem választható történelmi és kohorszhatásnak.

Az *életkori hatástól* azt várhatjuk, hogy a szülőkhöz viszonyított mobilitást ugyanúgy befolyásolja, mint az elfoglalt társadalmi státuszt. Vagyis az idősebbek foglalkozási mobilitását kevésbé határozzák meg a szülői házban szerzett élmények, mint a fiatalokét, és értelemszerűen kevésbé számíthatunk arra is, hogy a foglalkozási mobilitást magyarázni tudjuk az otthonról hozott kulturális tőke segítségével, mint amennyire az iskolai mobilitásnál ezt várhatjuk.

Az elméleti előzmények, a második generációs mobilitáskutatások eredményei, valamint az ugyanezen adatokból elkészített saját státuszreprodukciós modelljeimből adódó következtetések alapján két, egymással ellentétes történelmi (vagy kohorsz-) hatással kell számolnunk.

A funkcionista teóriára épülő *modernizációs* elmélet – bár a társadalmi mobilitás megnövekedésével számol – azt tételezi fel, hogy a mobilitási esélyek a szülői háttértől egyre inkább függetlenül, egyéni képességek, ambíciók függvényében alakulnak (Davis–Moore 1998; Treiman 1970). E szerint az otthonról hozott kulturális

²⁰ Ezt a vizsgálatot – miként a nemenkénti elemzést is – már csupán az átlagos kulturális aktivitással készített modellekkel végezzük el. Az egyes alminták alacsony esetszáma miatt ugyanis a másik típusú modellekben viszonyításként használt immobil csoport az egyes társadalmi rétegek esetében annyira kis létszámú, hogy kulturális részvételét semmiképpen sem tekinthetjük szociológiaiailag jellemzőnek.

tőke szintjének a mobilitási esélyekre is egyre csökkenő hatással kell lennie, vagyis minden modellünkénél az R^2 -ek és a béták csökkenésére számíthatunk, ahogy a legfiatalabb kohorsz felé haladunk.

Ezekkel a várakozásokkal szemben, az azonos adatokkal elkészített státuszreprodukciós modellek vizsgálatakor azt kaptuk, hogy az iskolai végzettséget a *középső* korcsoportnál tudjuk a leginkább megmagyarázni a kulturális tőke átörökítésével (Blaskó 1998). Az *általános érvényű modernizációs trendet* e szerint a státuszátörökítés vonatkozásában *megtöri* a sajátos, közép-európai, *rendszerspecifikus periódushatás*. A szocializmus, illetve annak egyenlősítő és a materiális státuszreprodukción korlátozó politikája – mint ahogyan ezt a korábbi vizsgálatok egy része is jelezte (például Simkus 1982; Kolosi–Peshar–Róbert 1995) – az államszocialista rendszerekben felerősítette a kulturális átörökítés szerepét. Ennek alapján a *rendszerspecifikus történelmi hatással* számolva, azt feltételezhetjük, hogy az anyagi előnyök átörökítésének korlátozása a középső kohorsz tagjainak gyermekkorra idején a mobilitási stratégiák anyagi befektetésre épülő változatait is visszaszorította. Ha pedig ez így van, akkor arra számíthatunk, hogy a kulturális tőkének a mobilitási esélyek alakításában is megnövekedett a szerepe az ötvenes-hatvanas évek tájékán.

A kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás modelljei – kohorszok

A kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás modelljeinek tanúsága szerint a státuszátörökítési folyamatokkal ellentétben a kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás időbeli alakulását inkább a modernizációs – semmint a nivellálási törekvésekből származó történelmi – hatások uralják.

4. táblázat

A kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás modelljeinek eredménye

Megnevezés	1. kohorsz	2. kohorsz béta értékek	3. kohorsz
<i>Függő változó: iskolai mobilitás</i>			
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,13** (0,072)	0,07 (0,066)	0,05 (0,073)
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,34*** (0,068)	0,34*** (0,058)	0,21*** (0,060)
R^2	19,04%	14,87%	5,61%
<i>Függő változó: foglalkozási mobilitás</i>			
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,12* (0,099)	0,09* (0,099)	0,07 (0,099)
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,26*** (0,097)	0,24*** (0,091)	0,21*** (0,086)
R^2	12,04%	9,04%	6,22%

Megjegyzés: Zárójelben a standard hiba.

(Szignifikanciaszintek: * = 0,05; ** = 0,01; *** = 0,001)

Az iskolai mobilitás mértékéből megmagyarázott varianciarányad a legidősebbtől a fiatal kohorsz felé folyamatosan csökken: 19, 15 és 6 százalék (4. táblázat). Megjelenik ugyan a várt periódushatás, de csupán mérsékelni tudja az első két kohorsz közötti csökkenés mértékét, és nem növeli meg, csak nem engedi leesni a gyerek kulturális tevékenységének hatását. Ugyanakkor pedig egyáltalán nem téríti el a szülői kulturális aktivitás hatásának alakulását attól, ami a modernizációs trend alapján várható. *Az ötvenes-hatvanas évek egyenlősítő törekvései* tehát – amelyek alapján azt várhattuk volna, hogy a középső korcsoportnál megemelkedik a kulturális tőke mobilizáló ereje is – *kevésbé növelték meg a kulturális tőkének a társadalmi mobilitásban, mint az előnyök átörökítésében betöltött szerepét.* A jelenség értelmezésére többféle magyarázat is kínálkozik:

1. Feltételezhetjük, hogy könnyebb volt felismerni a kulturális tőkének a pozíció megőrzésében, semmint a *mobilitási esélyek alakításában* betöltött szerepének felerősödését, illetve az előbbi változáshoz könnyebb volt alkalmazkodni is. Pontosabban: könnyebben tudtak alkalmazkodni a változáshoz azok, akik már eleve jó pozícióban voltak, és csupán az előny továbbörökítésére, nem pedig létrehozására törekedtek.

2. Az is lehet azonban, hogy az alkalmazkodni tudók számára is nehezebbé vált az előrejutás ilyen módon, mert az átörökítés más csatornáinak beszűkülésére a társadalom előnyelosztó mechanizmusai – elsősorban az oktatási rendszer – a kiválasztás megszigorításával reagáltak, és nagyobb jelentősége lett annak, hogy a kulturális tőke csak a másképpen kiválogatódni nem tudó, valóban „kiválóak” – az elit – kiemelését szolgálja.

3. Végül pedig magyarázhatjuk a történelmi hatás viszonylagos gyengeségét azal is, hogy a középső kohorsz tagjai iskolázottság tekintetében rendkívül mobilnak bizonyultak (míg a legidősebbek körében 55, a legfiatalabbak között 69, addig a második kohorszban 83% a mobil személyek aránya). Vagyis elmozdulásuk a szülőkhöz képest a kulturális tőke szintjétől függetlenül is igen nagy valószínűséggel bekövetkezhetett, és így csak kisebb relatív előnyhöz jutottak azok, akik előzetes szocializáció révén már hozzáigazították kulturális tevékenységüket az elérni kívánt társadalmi csoport szokásaihoz. Feltehető, hogy a felsorolt három hatás egyszerre volt jelen, és gátolta a várt – R^2 növelő – periódushatás érvényesülését az iskolai mobilitás alakulásában a középső kohorsz esetében.

Az iskolai mobilitáshoz hasonlóan időben csökkenő kulturális hatást mutat a *foglalkozási mobilitás* meghatározottságának alakulása is (az R^2 értékek értéke: 12, 9 és 6% – 4. táblázat). Itt a politikai rendszer meghatározta periódushatás ereje még kisebb, mint az iskolai mobilitás estében, hiszen még az R^2 csökkenésének mértékét sem befolyásolja. Igen kis mértékben ugyan, de folyamatosan csökken mind a gyerek, mind pedig a szülők kulturális aktivitásának a hatása – ahogyan azt a modernizációs hipotézisek alapján várni lehetett. Mindezt hasonló okokkal magyarázhatjuk, mint az iskolai mobilitás modelljének viselkedését. Elképzelhető, hogy a mobilizálódni vágyók lassabban ismerték fel a kulturális tőke státusz-meghatározó szerepének erősödését, mint azok, akik csupán megőrizni igyekeztek pozíciójukat; és számolhatunk azzal is, hogy nehezebbé vált az iskola „megtévesztése”. Kevésbé állja meg helyét itt viszont az az érv, amely szerint a mobilitási ará-

nyok változása áll a jelenség hátterében. Bár a középső kohorsz foglalkozási mobilitásának mértéke is meghaladta a két szélső kohorszét, a különbség közel sem annyira jelentős, mint az iskolai mobilitás esetében. (Apjához képest mobil az első kohorszban 70%, a második kohorszban 75%, a harmadikban pedig 69%.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy az anyagi egyenlősítés politikája a foglalkozási csatornán még annyira sem növelte meg a kulturális tőke mobilizáló hatását, mint az iskolázottság területén, vagyis inkább az univerzális, semmint a szocialista országokban jellemző periódushatás volt itt jelen. A modernizációs hatás erejére utal ezenkívül az is, hogy az életkori hatás is csak igen visszafogottan érvényesül. Az életkori hatás alapján a megmagyarázott varianciahányad csökkenését vártuk – vagy legalábbis azt, hogy (mint a státuszmegszerzési modellek esetében) kioltsa egymást a két hatás. Itt azonban az életkori hatás jelenlétét csupán az R^2 értékek csökkenésének nem túlságosan nagy üteme jelzi. Jól kiolvasható viszont az életkori hatás az iskolai végzettség és a foglalkozás R^2 értékeinek összehasonlításából. Kohorszonként rendre kivonva egymásból a megmagyarázott varianciahányad értékeit, a fiatal kohorsz felé haladva fokozatosan csökkenő értéket kapunk: 19 százaléktól 12 százalék = 7 százalék; 15 százalék–9 százalék = 6 százalék; 6 százalék–0 százalék = 0 százalék (4. táblázat).

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a kulturális tőke relatív szintje a magyar társadalomban egyre csökkenő befolyással van a társadalmi mobilitás esélyeinek alakulására. A második kohorsz gyerekkorát meghatározó történelmi hatások nem befolyásolták a politikai berendezkedés sajátosságai alapján várt irányba a kulturális tőke mobilizáló hatását: csupán egész kis mértékben ellensúlyozták a modernizációs hatást az iskolai, és egyáltalán nem a foglalkozási mobilitás területén.

A kulturális tőke eltérő szerepe a férfiak és a nők társadalmi mobilitásában

Nemek és kulturális tőke. Előfeltevések.

A kulturális reprodukció empirikus vizsgálatainak sorában csak kevés olyat találunk, amelyben a két nemet elkülönítve vizsgálták volna. (Megteszi ezt Róbert 1986). Elvégzi még a különválasztást DiMaggio (1982) már idézett tanulmányában, amelyben ráadásul – mint erről már szó esett – a mienkkel némi rokonságot mutató eljárás segítségével a kulturális tőkének a társadalmi mobilitásra gyakorolt hatását is vizsgálja. Eredményei között számos érdekes megfigyelés szerepel a kulturális fogyasztás nem specifikus jellegzetességeire vonatkozóan. Ezek közül számunkra most annak van kiemelkedő jelentősége, hogy DiMaggio szerint míg a lányokra a hagyományos kulturális reprodukciós modell feltételezéseit érvényesek, addig a fiúk státuszelérését a kulturális mobilitás modelljeivel lehet inkább leírni. E szerint a fiúknál minél alacsonyabb státuszú apától származik valaki, annál nagyobb nyereségre számíthat akkor, ha középkiskolás éveit alatt (!) megnöveli kulturális tőkéjét. A lányok körében pedig éppen fordított a helyzet: ugyanis – összhang-

ban a kulturális reprodukció elméletével – erősebb összefüggés mutatkozott a szülők iskolai végzettsége és a középiskolás években végzett kulturális tevékenység mértéke között, mint a fiúk esetében. A két nem között tapasztalt eltérésekből DiMaggio levonja a következtetést, hogy a kulturális tőke eltérő szerepet játszik a férfiak és a nők mobilitási stratégiájában, ám a különbségek meggyőző indoklásával nem szolgál. A jelenségek magyarázatául elsősorban azt hozza fel, hogy a magas kultúrában való részvétel, a kultúra iránti érdeklődés a lányok számára erősebb kulturális követelményként jelentkezik, mint a fiúk számára, de ebből még nem derül ki az, hogy miért lehet sikeresebb stratégia a valóságosnál magasabb kulturális státuszcsoporthoz tartozás jelzése a felfelé mobilizálódni kívánó fiúk, mint a hasonló ambíciókkal rendelkező lányok számára.

A kulturális tőke vezérelte mobilitás modelljei – férfiak és nők

A társadalmi mobilitás mértékével a relatív kulturálistőke-változók mindegyike szignifikáns, pozitív kapcsolatot mutat mind a férfiak, mind pedig a nők esetében (5. táblázat). A kapcsolatok nagyságrendje azonban határozott különbségeket mutat az egyes esetekben. *A regressziós modellek – és a korrelációs együtthatók – szerint a kulturális tőke nagyobb szerepet játszik a nők, mint a férfiak mobilitási stratégiáiban.*

5. táblázat

Az iskolai mobilitás nemek szerinti modellje

Megnevezés	Férfiak	Nők
	béta értékek	
<i>Függő változó: iskolai mobilitás</i>		
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,05 (0,071)	0,05 (0,057)
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,30*** (0,061)	0,40*** (0,052)
R^2	11,01%	18,79%
<i>Függő változó: foglalkozási mobilitás</i>		
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,06 (0,095)	0,09* (0,081)
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,15*** (0,085)	0,33*** (0,076)
R^2	3,44%	15,81%

Megjegyzés: Zárójelben a standard hiba.

(Szignifikanciaszintek: * = 0,05; ** = 0,01; *** = 0,001)

Az 5. táblázat adatai szerint iskolai mobilitás modelljében a megmagyarázott varianciahányad a nők esetében közel 75 százalékkal haladja meg a férfiak modelljében mért R^2 értéket (R^2 értéke: 11, illetve 19%). Az eltérés – amint az a reprodukciós modellek eredményei alapján várható volt – a gyermek kulturális tevékenységének a hatásában mért különbségekkel magyarázható. Vagyis a lányok – iskolai

– mobilitási esélyeit sokkal inkább lehet befolyásolni a magas kultúrával való megismertetésük révén, mint a fiúkéét.

A foglalkozási mobilitás vizsgálatánál a két nem közötti különbség még inkább szembeötlő, és sokkal inkább egyértelmű, mint az iskolai mobilitás esetében. A foglalkozási mobilitásnál ugyanis a nők mobilitásmértékének szóródásából megmagyarázott varianciarányad mintegy ötször nagyobb, mint a férfiak modelljében kapott R^2 érték. A megmagyarázott varianciarányad 3 százalék (férfiak) és 16 százalék (nők). Az R^2 értékeknek az iskolai mobilitás esetében kapottnál is nagyobb arányú eltéréseit itt az életkori hatás nemenként eltérő erősségével magyarázhatjuk. A férfiak esetében a foglalkozási mobilitás mértékét nagyobb részben befolyásolják az életpálya során „szerzett” hatások, mint a nőkéét, akiknek mobilitási esélyei nem kis részben gyermekkorban dőlnek el. A foglalkozási mobilitást mérő modellek másik sajátossága, hogy a két nem közötti eltérés nem csupán a gyerek, hanem a szülők kulturális tevékenységének relatív szintjében is megjelenik. Itt a relatív gyermekkorai kulturális tevékenység hatása nem nyomja el a szülők kulturális tevékenységének szerepét. Ez nem váratlan, hiszen (mint ez a státuszmegszerzési modellekből kiderült) a nők foglalkozási státuszára szüleiknek kulturális részvétele közvetlenül is hatással van.

Eredményeinknek a DiMaggio (1982) tanulmánytól való gyökeres eltérését – vagyis hogy a nők esetére találtuk jelentősebbnek a kulturális tőkének a mobilitásban betöltött szerepét – persze jórészt szemléletbeli és módszertani különbségekkel, elsősorban a kulturális tőke fogalmának eltérő értelmezésével és operacionálizálásával magyarázhatjuk. Azzal ugyanis, hogy míg DiMaggio figyelmét a kulturális tőke mennyiségének késői kiigazítására irányítja, addig az itt bemutatott elemzés a szorosán értelmezett, a gyermekkor egésze alatt elsajátítható kulturális tőke mobilizáló hatására hívja fel a figyelmet. Eredményeink azt mutatják, hogy ez utóbbi út sokkal inkább a lányos szülők lehetőségeit tágítja gyermekük társadalmi helyzetének befolyásolására. Ez nem csupán előnyt jelent természetesen, hanem azt is, hogy a lányok a fiúknál nagyobb valószínűséggel veszítik el a szülők által megszerzett társadalmi pozíciót pusztán a kulturális nevelés hiányosságai miatt. A jelenség szociológiai értelmezésére a társadalmi mobilitás esélyeit befolyásoló tényezők vizsgálata nélkül nem vállalkozom. Nem tudható ugyanis, hogy a fiúk R^2 értékbeli „deficitjét” egyéni képességeiknek, érdeklődésüknek az előrelépés meghatározásában jutó nagyobb tér kompenzálja inkább, vagy pedig más, a szülői házban begyűjthető (például anyagi) többlet erősebb hatása.

Befejezés

A tanulmányban bemutatott empirikus vizsgálat eredményei – úgy vélem – kellő bizonyítékot szolgáltatnak a kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás elméletére. A rendelkezésünkre álló adatok birtokában immár állításként fogalmazhatjuk meg a hipotézist: a kulturális tőke relatív szintje hatással van a mobilitási esélyekre. Hogy a feltárt hatás mennyire nevezhető jelentősnek, az persze értékelés kérdése. Én úgy látom, hogy egyetlen független változóból nyert 10–20 százalékos magyará-

zőerő figyelemre méltó eredmény, különösen ha meggondoljuk, hogy a függő változók szórásának kialakításában milyen sok, itt még csak nem is említett tényező (például motivációs szint, lakóhely, gyerekek száma a családban és persze képességek, intelligencia...) játszhat szerepet. Célom egyébként nem is az volt, hogy az egyes rétegződési dimenziókban való elmozdulás mértékének minél pontosabb magyarázatát adjam, hanem csak az, hogy egyetlen jellemzővel, a relatív kulturális tőkével való együtt járását bebizonyítsam.

A kulturális tőke vezérelte mobilitás működése nem választható el a kulturális reprodukció működésétől. Kapcsolatukat – amellet, hogy elméletileg is a kulturális reprodukció teóriája vezetett el a kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás gondolatához – az is jelzi, hogy a két mechanizmus számos szempontból hasonló sajátosságokkal bír. Mindkettő az iskolai státusz megszerzésére van közvetlenebb hatással, és csak kevésbé befolyásolja a foglalkozási pozíció elérését. Ráadásul mindkettő működését ugyanazok a társadalmi körülmények erősítik fel. Mindkét elmélet nagyobb magyarázóerővel bír a nők, mint a férfiak esetében, és mindkét folyamatra igaz az is, hogy a két világháború között, illetve a második világháború idején nagyobb hatással volt a társadalmi rétegződés alakulására, mint a kádárizmus második felében. Az itt vizsgált társadalmi sajátosságok nagyobbik része tehát azt mutatta, hogy ahol (amelyik időszakban, amelyik nem esetében) a kulturális tőke mint az előnyöket továbbörökítő mechanizmus működik, ott ugyanez az erőforrás az elmozdulást is biztosíthatja az egyenlőtlenségek hierarchikus rendszerében.

Ennél talán még érdekesebb eredmény annak felismerése, hogy vannak ettől eltérő esetek is, amikor a két mechanizmus nem „mozog együtt”, amikor a társadalmi viszonyok kedveznek az egyik, de nem a másik működésének. Ilyen feltételeket teremtett az anyagi átörökítés erőteljes kontrollja az ötvenes–hatvanas években. Míg ugyanis a kulturális reprodukció jelentősége megemelkedett, addig a kulturális tőke vezérelte társadalmi mobilitás szerepe nem erősödött fel ebben az időszakban. A jelenség magyarázatára csak hipotéziseink lehetnek. Feltételezhetjük például, hogy a materiális előnyök átörökíthetőségében bekövetkező változashoz könnyebben alkalmazkodtak az előnyöket csupán átörökíteni igyekvő, magasabb státuszú osztályok tagjai, mint azok, akik az előnyök megteremtésére törekedtek. Nem zárható ki az a magyarázat sem, hogy ebben az időszakban nehezebbé vált az iskola „félrevezetése”, mert az elit tagjai számára – éppen a hagyományos módon történő előnyátörökítés korlátai miatt – létfontosságúvá vált, hogy ott saját előnyeiket igyekezzen megőrizni és továbbadni. Különösen az iskolai mobilitás esetében gondolhatunk még arra is, hogy a mobilitás általános szintjének megnövekedése miatt a relatív kulturális előnyök veszítettek értékükből.

Bármely magyarázat(ok) is érvényes(ek) azonban, az mindenképpen nyilvánvaló, hogy a kulturális tőkének a mobilitási esélyek alakításában betöltött szerepét elsősorban a modernizációs folyamatok befolyásolják. A szülői házban szerzett kulturális tőke viszonylagos szintje egyre kevésbé befolyásolja a mobilitási esélyeket – annak alakulásában feltehetőleg egyre inkább más, a modellben nem szereplő tényezők játszanak szerepet. Azt persze, hogy ezek között a „más” tényezők között mekkora a társadalmi háttértől független, és mekkora az attól függő tényezők relatív súlya, további vizsgálatoknak kell megmutatniuk.

Úgy vélem, a bemutatott módszer (a relatív változók magyarázó változóként való felhasználása) és a módszer háttérében álló gondolat (hogy a mobilitási esélyeket különféle csoportjellemzőktől való *eltérések* befolyásolhatják) számos irányban tovább építhető.²¹ Kézenfekvő igény lehet először is, hogy kiterjesszük az ellenőrző változóként használt társadalmi jellemzők körét. Vajon azonos mértékű-e a kulturális tőke mobilizáló hatása a különböző településtípusokon, vagy az urbanizáció foka meghatározza az erőforrások átválthatóságának szintjét? Ugyanolyan mértékben szolgálja-e a kulturális tőke minden egyes társadalmi csoportból az elmozdulást, vagy pedig az egyes csoportok nyitottsága, elhelyezkedése az egyenlőtlenségek hierarchiájában, illetve más csoportjellemzők befolyással vannak arra, hogy a kulturális tőke jellemző szintjétől való eltérés mennyiben járul hozzá a társadalmi mobilitás lehetőségéhez? A különböző – iskolázottsági, foglalkozási – csoportokat e szempontból vizsgáló elemzésnek ki kellene térnie arra is, hogy milyen – és mennyire eltérő vagy éppen hasonló – mértékben homogének az egyes társadalmi csoportok a kulturális szokásokat illetően.

A kulturális tőke vezérelte mobilitás elméletétől elszakadó, ám az elképzelés magvát megőrző gondolkodási irány lehet más tőkefajtáknak – elsősorban az anyagi tőkének – a bemutatott módszerrel való elemzése is. Ahogyan a státuszelézési modellek is párhuzamosan elemzik, és ezáltal összehasonlíthatóvá teszik a kétféle erőforrás reprodukciós hatását, a mobilitás modelljei összevethetővé tennék a társadalmi mobilitás alakításában betöltött szerepüket. Így – többé-kevésbé átfogva az otthonról hozott erőforrások összességét – közelebb jutnánk annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy milyen részben felelősek a mobilitási esélyek alakulásáért a származás körülményei, és mennyi tere marad ezek meghatározásában az egyéni képességeknek, ambícióknak.

Irodalom

- Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa 1982. Az anya társadalmi helyzetének és iskolai végzettségének hatása a gyermekek társadalmi mobilitására. *Szociológia*, 4.
- Blaskó Zsuzsa 1997. *Kulturális tőke és társadalmi mobilitás*. Szakdolgozat. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ
- 1998. Kulturális tőke és társadalmi reprodukció. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Blau, P. M.–O. D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. Wiley, 163–177. (Magyarul megjelent: Róbert Péter (szerk.) 1998. *A társadalmi mobilitás*. Budapest: Új Mandátum, 141–152.

²¹ Itt most nem említem azokat a potenciális kutatási irányokat, amelyek a bemutatott módszer korrigálását, finomítását szolgálhatnák. Hiszen további elemzésre szorul például a csoportatlaggal, valamint az immobilak átlagával készített modellek összefüggéseinek és különbözőségeinek feltárása, és persze felmerülhet az igény a kulturális tőke „jellemző” szintjének ezeknél érvényesebb mérésére is. Próbálkozni lehet ezenkívül az itt felhasználttól eltérő társadalmi csoportok kialakításával és ennek megfelelően új mobilitás változók kidolgozásával is. Felmerülhet még más statisztikai módszerek – például logit-modellek – alkalmazásának gondolata is.

- Bourdieu, P. 1973. Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: R. Brown (ed.) *Knowledge, Education and Cultural Change*. London: Willmer Brothers Limited
- 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat
- 1986. The Forms of Capital. In: J. G. Richardson *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood
- Davis, Kingsley–Wilbert E. Moore 1945. A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Róbert (szerk.) 1998. *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum
- De Graaf, P. M. 1986. The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, Vol. 59. 237–246.
- 1989. Cultural Reproduction and Educational Stratification. In: Bakker, B. F. M.–J. Dronkers–G. W. Meijnen (eds.): *Educational Opportunities in the Welfare State*. Nijmegen
- DiMaggio, P. 1982. Cultural Capital and School Success. *American Sociological Review*, Vol. 47. 189–201. (Magyarul megjelent: Róbert Péter (szerk.) 1998. *A társadalmi mobilitás*. Budapest: Új Mandátum, 198–218.
- Ganzeboom, H. B. G 1986. *Cultural Socialization and Social Reproduction*. Paper presented at the XI. World Congress of Sociology. New Delhi
- Ganzeboom, H. B. G.–P. M. De Graaf–Péter Róbert 1990. Cultural Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary. In: Kalleberg, A. L. (ed.) *Research in Social Stratification and Mobility*. Vol. 9.
- Halsey, A. H.–A. Heath–J. Ridge 1980. *Origins and Destinations*. Oxford: Clarendon Press
- Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Kolosi Tamás–Jules Peschar–Róbert Péter 1995. A társadalmi reprodukció csökkenése. In: *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula, 475–499.
- Mateju, P. 1988. Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia in the Late Seventies. Kézirat.
- 1990. Family Effects on Educational Attainment in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands. In: J. L. Peshar (ed.): *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*. University of Groningen
- Merton, R. K. 1980. A vonatkoztatási csoport elmélete és a társadalmi mobilitás. In: R. K. Merton (ed.) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat
- Róbert Péter 1986. *Származás és mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- 1991. The Role of Cultural and Material Resources in Status Attainment Process: The Hungarian Case. In: Gábor László–András Tóth (eds.) *Beyond the great Transformation*. Research Review

- Simkus, A. 1982. Comparative Stratification and Mobility. In: Ammer, J. M.–R. S. Marsh (eds.) *Comparative Sociological Research in the 1960s and 1970s*. Leyden, Brill
- Treiman, Donald J. 1970. Industrialisation and Social Stratification. In: E. O. Laumann (ed.) *Social Stratification: Research and Theory for the 1970's*. New York: The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1970: 204–234. (Magyarul megjelent: Róbert P. (szerk.) 1998. *A társadalmi mobilitás*. Budapest: Új Mandátum, 86–110).

Függelék

A felhasznált adatok

Az elemzéshez a TÁRKI 1992-es mobilitásfelvételének adatait használtam föl. A minta 1998 megkérdezett válaszait tartalmazza. Az adatok retrospektív eljárásból származnak, vagyis a megkérdezettek visszaemlékezése alapján tartalmazznak a gyerekkorukra vonatkozó információkat.

A kulturális tőke mérése²²

Fl. táblázat

A viszonylagos kulturális-tőke-mutatók

Megnevezés	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
<i>Teljes minta</i>				
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,00	0,66	–2,28	3,13
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,00	0,76	–2,61	3,19
Immobilakhoz viszonyított szülői kultúra	0,15	0,67	–2,48	3,40
Immobilakhoz viszonyított gyermek-kultúra	0,29	0,78	–2,94	3,56
<i>Első kohorsz</i>				
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,00	0,86	–2,37	4,38
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,00	0,88	–2,11	4,30
<i>Második kohorsz</i>				
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,00	0,70	–2,48	2,93
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,00	0,80	–1,90	2,79
<i>Harmadik kohorsz</i>				
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,00	0,76	–2,51	2,77
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,00	0,87	–2,09	3,16
<i>Férfiak</i>				
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,00	0,75	–2,44	2,71
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,00	0,83	–2,21	3,46
<i>Nők</i>				
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,00	0,78	–2,27	3,01
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,00	0,83	–2,26	3,24

²² Lásd Blaskó 1998.

A társadalmi mobilitás

Az immobilak aránya mind az iskolai végzettség, mind pedig a foglalkozás dimenziójában 30 százalék körül alakult. Mindkét mobilitási csatornára – de különösen az iskolaira – igaz az is, hogy nagyobb volt a felfelé, mint a lefelé elmozdulók aránya. Ez főként a strukturális, mennyiségi változások következménye.

F2. táblázat

Az iskolai mobilitás mértéke –5-től +5-ig terjedő skálán, százalékos megoszlások

A mobilitás mértéke	Teljes minta	1. kohorsz	2. kohorsz	3. kohorsz	Férfiak	Nők
-5,00	0,0	0,1	–	–	–	0,1
-4,00	0,1	0,1	–	0,3	0,2	0,1
-3,00	0,5	0,3	0,3	1,0	0,6	0,5
-2,00	1,9	1,0	0,9	4,0	2,3	1,6
-1,00	7,8	4,1	4,6	15,1	7,1	8,3
0,00	30,6	45,4	16,8	31,4	24,7	35,6
1,00	31,2	22,7	37,7	32,5	32,0	30,6
2,00	18,6	16,1	26,2	12,5	23,2	14,8
3,00	6,0	5,9	8,9	2,7	5,5	6,4
4,00	2,2	2,5	3,5	0,5	2,7	1,7
5,00	1,0	1,8	1,1	–	1,7	0,3
Összesen (százalék)	100	100	100	100	100	100
Összesen (fő)	2796	883	1006	880	1273	1496

F3. táblázat

A foglalkozási mobilitás mértéke –5-től +5-ig terjedő skálán, százalékos megoszlások

A mobilitás mértéke	Teljes minta	1. kohorsz	2. kohorsz	3. kohorsz	Férfiak	Nők
-5,00	0,2	0,1	–	0,1	0,2	0,2
-4,00	0,9	1,2	0,4	0,5	1,1	0,7
-3,00	2,0	1,6	0,9	2,5	2,0	2,0
-2,00	5,9	4,9	2,0	7,9	5,6	6,3
-1,00	11,5	7,3	5,4	15,6	11,6	11,5
0,00	28,6	30,3	25,4	31,2	30,1	27,3
1,00	20,4	21,1	19,8	20,4	18,9	21,8
2,00	15,0	16,9	16,7	10,7	12,8	16,9
3,00	8,0	7,3	8,3	8,4	10,1	6,1
4,00	5,2	6,5	6,3	2,1	4,8	5,5
5,00	2,2	2,7	2,9	0,5	2,7	1,7
Összesen (százalék)	100	100	100	100	100	100
Összesen (fő)	2594	818	1026	750	1224	1370

*Korrelációs táblák**F4. táblázat**A relatív kulturálistöke-mutatók korrelációja a mobilitás mértékével (r)***Teljes minta**

Megnevezés	Iskolai mobilitás	Foglalkozási mobilitás
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,2463	0,2363
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,3744	0,3093
Immobilakhoz viszonyított szülői kultúra	0,3081	0,3294
Immobilakhoz viszonyított gyermek-kultúra	0,4704	0,4191

(A korrelációs mutatók mindegyikének szignifikanciaszintje 0,000)

*F5. táblázat**A relatív kulturálistöke-mutatók páronkénti korrelációja a mobilitás mértékével (r)**Kohorszok*

Megnevezés	Iskolai mobilitás			Foglalkozási mobilitás		
	1. kohorsz	2. kohorsz	3. kohorsz	1. kohorsz	2. kohorsz	3. kohorsz
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,3396	0,2721	0,1552	0,2653	0,2356	0,2013
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,4148	0,3895	0,2463	0,3544	0,3090	0,2568

(A korrelációs mutatók mindegyikének szignifikanciaszintje 0,000)

*F6. táblázat**A relatív kulturálistöke-mutatók korrelációja a mobilitás mértékével (r)**Nemek*

Megnevezés	Iskolai mobilitás		Foglalkozási mobilitás	
	férfiak	nők	férfiak	nők
Átlaghoz viszonyított szülői kultúra	0,2126	0,2887	0,1534	0,3079
Átlaghoz viszonyított gyermek-kultúra	0,3334	0,4358	0,2029	0,4027

(A korrelációs mutatók mindegyikének szignifikanciaszintje 0,000)